

AZABIN NELİĞİ VE ÇIKIŞ İMKÂNI

Harun ÇAĞLAYAN*

Öz

Cehenneme girdikten ve işlenen günah miktarınca azap gördükten sonra insanların kurtuluşunun mümkün olduğuna ilişkin tartışmalar, asırlarca başta Mütetekellimûn olmak üzere çoğu İslamî düşünürün zihnini meşgul etmiştir. Sınırlı bir zaman diliminde işlenen günahların sonsuz bir ceza ile karşılık bulmasının ahlaki, adlî ve akfî açılardan değerlendirilmesi gerekmektedir. Dini söylemin öngördüğü günah-ceza ilişkisinin sağlıklı bir incelenmesi, bireysel ve toplumsal açıdan çoğu yanlı ve yanlış anlayışın da sorgulanması için bir fırsattır. Psikolojik açıdan bireysel güvenin, sosyolojik açıdan toplumsal uyumun sağlanmasında büyük bir öneme haiz olan ateşten çıkış imkânının doğru bir şekilde değerlendirilmesi ahlâkî, felsefî ve dînî açıdan anlaşılması zor birtakım konuların çözümünü kolaylaştıracaktır. Müslüman kültüründeki ebedî azap inancı hakkında değerlendirmelerde ön plana çıkan iki görüş bulunmaktadır. Bunlardan birincisine göre azaptan çıkışın mümkün olamayacağı; ikincisine göre ise belirli bir süreden sonra azaptan çıkışın mümkün olabileceği şeklindedir. Ebedî azap kavramına yönelik bu iki yaklaşım tarzının da kendi içerisinde bir takım açmazlar barındırdığı görünmektedir. Cehennem azabının varlık nedeni, kötülük yapmak isteyenlerin hak ettikleri ceza/karşılık iken, cehennem azabının ebedî olacağına haber verilmesinin sebebi, azap hakkında insanların uyarılmasını ve sakınmalarını sağlamaktır. Bu iki temelin sarsılmasına veya saptırılmasına yol açabilecek hiçbir yaklaşım tarzının kabulü islâmî yaklaşıma göre mümkün görünmemektedir.

Anahtar Kavramlar: İman, İnkâr, Günah, Büyük Günah Sahibi (Mürtekibu'l-Kebîre), Cehennem, Azap, Ebediyet, Kurtuluş.

Abstract

The Nature of the Sin and the Possibility of Salvation

For centuries, the discussions on “the exit after the sinner’s entrance into the hell” and punishment in accordance with his sins have occupied Muslim thinkers’ minds, particularly theologians’. The idea of accepting an infinite punishment because

* Yrd. Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi; caglayanharun@gmail.com

of the sins committed in a limited period of time should be discussed from the aspect of ethics, justice and rationality. A sound evaluation of relationship between sin and punishment prescribed by religious belief is an opportunity to question many “sided and wrong understandings” from individual and social aspects. The true understanding of the facility to exit from the hell, providing confidence psychologically and peace sociologically, will make easy the solvation of hard moral, philosophical and religious issues. There are two distinct views about the eternal punishment belief in the Muslim Culture. According to the first, exit from the hell is impossible whereas the second claims it is possible after a certain period. It seems that both approaches incorporate some inward conflicts. The cause of the punishment in the hell is the evil persons’ actions whereas the cause of the information about the eternal punishment there is to warn people and keeping them from evil. According to Islamic approach it seems that it is impossible to accept any approach which cause the basis mentioned shake and divert.

Key Words: Faith, Denial, Sin, The Great Sinner, The Hell, The Punishment, Infinity, Salvation.

Giriş

Klasik kelâm eserlerinde cehennem ile ilgili oldukça çok malumat ve değerlendirme mevcuttur. Bu görüşler, cehennemin halen mevcut olup olmasından yerinin nerede olmasına; cezalandırmanın bedenî olup olmamasından azabın ne ile olacağına kadar çok geniş bir yelpazeyi oluşturmaktadır. Ancak çalışmamız açısından önemli olan, cehennemin mahiyetiyle ilgili bu tartışmalar değil, insanların cehennem azabına girdikten sonra ateşten kurtuluş imkânlarının olup olmayacağıdır.

Azaptan çıkışı mümkün gören kabulün birey ve toplum üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerinin belirlenmesi, daha sağlıklı bir inanç örgüsünün oluşumu açısından önemlidir. Bundan dolayı geleneksel açıdan konu hakkındaki fikirlerin tespiti, gözden geçirilmesi ve günümüz şartları açısından yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir. Cehennem azabından çıkış inancının gerek ortaya çıkışında, gerek gelişmesinde ve gerekse sistematik bir inanç olarak kabulünde, ilk dönem kelâmi tartışmaların kuşkusuz büyük bir etkisi vardır. Dolayısıyla azaptan kurtuluş inancının doğru bir şekilde değerlendirilmesi için araştırmaya mütekaddimûn döneminden başlanması gerekmektedir. Ancak bu şekilde konu hakkındaki geleneksel kabullerin köklerine inilebilir ve doğru sonuçlara ulaşılabilir.

1. Cehennem ve Niteliği

Cehennem kelimesinin aslının Arapça olup olmadığı tartışmalıdır (İbn Manzûr: I/516; İsfehânî:102). Sözlükte isim olarak, derin kuyu, hayırsız ve uğursuz (İbn Manzûr: I/715), çok sıcak ve çok sıkıntılı yer, tamu (TDK Türkçe Sözlük 1998: 355), dûzah (MEB Türkçe Sözlük 1995: I/437) gibi birçok menfi anlamı ifade etmek için kullanılır. Kelime terim olarak dini inanışa göre, dünyada günah işleyen kimselerin öldükten sonra ahirette gidecekleri azap mekânının özel adı olarak kullanılır (TDK Türkçe Sözlük 1998: 355).

Cehennem kelimesi, Kur'an'da "Cehennem" şeklinde yetmiş yedi yerde geçmektedir (Abdülbâkî: 184). Ancak ayetlerde ceza mekânı olarak cehenneme nispet edilen başka isimler de bulunmaktadır. Bunlar, *Caîm* (şiddetli ateş), *Hâviye* (derin uçurum), *Hutâme* (tutuşturulmuş alevli ateş), *Lezâ* (yalın ateş), *Sakar* (yakıp kavuran ateş), *Sa'ir* (alevli ateş), ve *Nar* (ateş) gibi isimlerdir. Bu isimleri cehennemin kapıları veya cehennem azabının nitelikleri olarak anlamak mümkündür (Yüksel 2011: 203).

Cehennemin tam olarak ne tarz niteliklere sahip olacağını söylemek olanaksızdır. Çünkü ilahiyat/metafizik konuları insanlar için gayb niteliğindedir. Dolayısıyla gayb bilgilerinden olan ahiretin nasıllığına dair kesin hükümlerin verilmesi mümkün değildir.¹ Nasslardan anlaşıldığı kadarıyla, ancak genel hususlarda bilgi verilebilir. Bu kapsamda, cehennemin içinde yaşadığımız üç boyutlu dünyanın değer yargularından farklı bir şekilde² tezahür etmiş olsa da neticede kötü bir yer olduğuna kanaat getirebiliriz. Çünkü her kültür ve medeniyette, cehennem kelimesinin tanımladığı mekân, günahkârların veya kötü kimselerin yaşayacağı veya cezalandırılacakları bir yer olarak tasvir edilir (TDV İslâm Ansiklopedisi 1998: VII/227). Nitekim hiçbir ayette cehennem hakkında iyi bir tasvire rastlamak mümkün değildir. Cehennemin kötü bir yer olduğu ve isyankârlar için hazırlanmış bir azap yurdu olduğu konusunda oldukça çok haber mevcuttur. Bu haberlerin ortak özelliği, cehennemin hiç bitmeyecek kötü niteliklere sahip olması ile cehennem halkının maddi-manevi

1 Cehennemim varlığı ve mahiyeti üzerinde çok farklı görüşlerden söz etmek mümkündür. Örneğin, Şîa'nın beşinci fırkası olan Mansuriyye grubuna göre, cennet ve cehennem birbirinden farklı iki adamdır (Eş'arî 1369/1950: I/74). Şîa'nın altıncı fırkası olan Hattâbiyye grubunun ikinci fırkasına göre cennet, insanların dünya hayatında karşılaştıkları hayır, nimet ve afiyettir. Cehennem ise bahsi geçen bu iyi şeylerin dışında kalan dünyadaki kötülüklerdir (Eş'arî 1369/1950: I/77).

2 "O gün yer, başka bir yer ile gökler de başka bir gök ile değiştirilecektir" (İbrâhim 14/48).

tarifi mümkün olmayan cezalara maruz kalacak olmalarıdır.³ Cehennem azabı ve halkının içinde bulunacakları kötü durum hakkında verilen haberlerin amacı, inkârcıları tehdit etmek, günahkârları ise uyarmaktır (Eş'arî 1369/1950: I/148).

Cehennemın temel niteliği olan azap kavramı; sözlük anlamı itibariye, terk etmek ve vazgeçmek anlamındaki a-z-b fiil kökünden türemiştir. Kelimenin isim olarak kullanıldığı anlam aralığı işkence, eziyet ve elem vermektir (İsfehânî: 327,328). Azap kavramı, Kur'ân'da 304 yerde isim, 66 yerde fiil olmak üzere, toplamda 370 yerde geçmektedir (Abdülbâkî: 450-455). Bu geniş kullanımdan olsa gerek, literatürde cehennem azabının mahiyeti ve gerekliliği konusunda oldukça farklı görüşlere rastlamak mümkündür. Bunlar arasında İslâm'a mensup olmadıkları halde İslâm'a nispet edilen bazı fırkalara göre cehennem, gerçekte dünyadayken yaşanan sıkıntılardır. Bu fırkalar, ahiret ve cehennemın müstakil varlığını inkâr etmişlerdir. Esasen bu fırkalar, sadece cehennemi değil, aynı zamanda ahireti de inkâr ederler. Bu şekilde düşünen fırkalardan bazıları, Bâtınıyye, Mansûriyye, Hattâbiyye, Hulûliyye'nin Cenâhiyye kolu gibi mezheplerdir (Bağdâdî 1416/1995: 245,246,248,295,297). Hakikatten sapanlar olarak tanımlanan (Bağdâdî 1416/1995: 28) bazı Mu'tezilî fırkaların da cehennemın nitelikleri hakkında farklı düşündüklerini söylemek mümkündür. Bu fırkalar, herhangi bir vahyî haber olmadan salt akılla bazen Allah'a merhamet ve adalet isnâd ederken bazen de intikam anlamayı ve azap etmeyi isnâd etmektedirler. Mu'tezilî olan Câhiziyye, Allah'ın insanları cehenneme atmadığı, ancak kötülerin tabiatları gereği cehenneme yaklaştıkları ve cehennemın de tabiatı gereği onları kendine çektiğini savunur (Bağdâdî 1416/1995: 176). Mu'tezilî olan Câferiyye ise, azabın kötüler için aklın bir gereği olarak, Allah tarafından yaratıldığını savunur (Bağdâdî 1416/1995: 168). Yine Mu'tezilî olan bir diğer fırka Behşemiyye'ye göre ise, cehennemde cezası bulunmayan birçok azabın olması caizdir. Aynı şekilde işlenmeyen bir fiilden dolayı da Allah'ın azap vermesi mümkündür (Bağdâdî 1416/1995: 189).

Allah'ın sınırlı kulluğa sonsuz cenneti bahşetmesinde ahlakî açıdan hiçbir sakınca yoktur. O'nun inananlara karşı bu şekilde davranması zaten ahlâkî

3 “Kıyamet günü onları kör, dilsiz ve sağır bir halde yüz üstü olacakları bir şekilde yeniden yaratırız. Onların varacağı ve kalacağı yer, ateşi yavaşıladıkça körüklenen cehennemdir” (İsrâ 17/97). “... Sonra da O'nu kınanmış ve kovulmuş olarak cehenneme sokarız” (İsrâ 17/189). “Acıdan dolayı oradan her çıkmak istediklerinde oraya geri döndürülürler ve kendilerine, “Tadın, bu yakıcı azabı!” denilir” (Hacc 22/22).

açından en uygun davranıştır.⁴ Ancak konuya cezalandırma açısından yaklaşacak olursak Allah'ın sınırlı olan isyana karşın sonsuz bir azap ile karşılık vermesini, O'nun sonsuz merhamet ve kudretiyle nasıl ilişkilendirebiliriz? Ahlak ve adalet ilkeleri açısından bu soruya verilebilecek yanıtın bireysel ve geleneksel olarak zihinlerde hazır bulunan Allah tasavvuruyla yakından ilişkisi vardır.

Cehennem azabının sonsuzluğu konusunda, Cehmiyye mensupları dışarıda bırakılacak olursa, ümmet arasında tam bir birlikten söz etmek mümkündür.⁵ Nitekim cehennem azabının sonsuzluğuna ilişkin açık ayetler bulunmakta ve ilgili ayetleri farklı şekillerde yorumlanmasını gerektirecek bir durum da bulunmamaktadır. Cehmiyye'nin tevhide zarar verme endişesinden dolayı, Allah'ın dışında ebedi bir varlığın kabul edilemeyeceğini savunması, iyi niyetli bir çaba olarak görülmesine karşın gereksiz bir girişim olarak nitelendirilebilir. Nitekim mantıken kadim varlık olarak yalnızca Allah'ı kabul etmek, aklî bir zorunluluktur. Ancak Allah'ın dilemesine bağlı olarak, mahiyeti itibariyle kadim olmayan, yâni başlangıcı olan bir varlığın ilahî iradenin isteği üzerine, insanların yararına olan bir şekilde ebediyete kadar hayatîyetini sürdürmesinde, ahlakî ve aklî olarak bir sakınca görünmemektedir. Nitekim cehennemın sonsuza değin varlığını sürdürmesi, Yüce Allah'ın iradesine bağlıdır. Sonsuzluk söz konusu olduğunda, yaratan ile yaratılan arasındaki fark, hâlıkın sonsuzluğunun kendinden olmasıyken, mahlûkun ise dışarıdan bir kuvvet sayesinde olmasıdır (İsfehânî: 57; Neseî 2012: 221,224).

4 Müslüman filozofların ve Mu'tezili Kelâmcıların başını çektiği çoğu âlime göre, Allah'tan hikmetsiz ve sonuçları itibariyle abes olan hiçbir fiil sadır olmaz. Allah, ilahlık mahiyetinin zarûrî bir sonucu olarak işlerinde hikmet ve iyilik sahibidir. O'nun hikmetli ve iyilik üzerine varlığı yaratıp idare etmesi bir lütuf değil, zorunluluktur. Çünkü insan aklı ve ahlâkı, zaruri olarak ilahlık vasfının mutlakiyeti gerektireceğini kavrar. Aynı şekilde, aklen ve ahlâken olan hikmetsiz ve kötü işlerin de bir eksiklik olduğunu bilir. Dolayısıyla Allah'a eksiklik izafe etmek anlamına gelen hikmet, adalet ve merhametten yoksun fiiller O'nun için düşünülemez (Şehristânî 1414/1993: 57,58).

Müslümanların çoğunluğuna göre, Allah'ın insanlara azap etmesi mümkünken azaptan vazgeçmesi merhamettir (Eş'arî 2012: 111).

5 Cehennem azabının yok olmayacağı ve ebedi olduğu konusunda, İslâmî fırkaların hemen tamamının katılımıyla İcma, hâsıl olmuştur (Eş'arî 1369/1950: I/210,224; II/148).

İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.750/1350), Allah'ın rahmetinin gazabını geçmiş olmasından ve bazı ayetlerdeki "Allah'ın dilemesi"⁶ ifadesinden yola çıkarak cehennem bir gün yok olmasının imkân dâhilinde olduğunu iddia eder (İbn Kayyim: 240-248). Ayetlerde geçen ebedi azabın bazı şartlara bağlı olarak gerçekleşeceğini îmâ eden ifadelerden biri de "Yerler ve gökler durdukça"⁷ ibaresidir. Bu ifade ile kast olunan, sevap ve cezanın devamlı olduğunun haber verilmesidir. Esasen ayette geçen "Yerler ve gökler durdukça" ifadesinin sevap ve cezanın sonsuzluğuna hamledilmesi de bir ölçüde yetersizdir. Nitekim ahiret hayatı başladığı zaman, mevcut yerler ve dağlar zaten yok olacaktır. Bu durumda sevap ve ceza daha başlamadan bitmiş olması gerekir. "Yerler ve gökler durdukça" ibaresini ahiret yurdundaki yerler ve dağlara hamletmemizde kendi içinde bazı sorunlar içermektedir. Çünkü ahiret yurdunda yaratılacak mekânın tam olarak ne olduğunu bilmememize rağmen, en azından içinde yaşadığımız âlemden farklı olacağını bilmekteyiz.⁸

Ehl-i Sünnet inancına göre; cehennem azabı Kur'an ve Hadis'te açıkça belirtildiği gibi ebedidir. Allah'ın adaletinin bir gereği olarak inananlar için cennet, inkârcılar için de cehennem ebedidir. Allah, va'dinden dönmez. O'nun va'dinden dönmesi, adaletsiz ve hikmetsiz bir iş olur. Oysa Allah, adalet ve hikmet sahibidir (Şehristânî 1414/1993: 57,58). Kur'an'da mükâfat ve azabın ebediyetine dair sayısız ayet mevcuttur.⁹ Aynı şekilde hadislerde de aynı durumu görmek mümkündür.¹⁰

6 "Cehennem, Allah'ın dilemesine bağlı olarak, temelli kalacağımız durağımızdır" (En'âm 6/128). "Bedbahtlar orada (cehennem) uzun süreler kalacaklardır" (Nebe' 78/23).

7 "Rabbimizin dilemesi hariç gökler ve yer durdukça orada temelli kalacaklardır. Rabbin şüphesiz her istediğini yapar" (Hûd 11/107).

8 "O gün yer başka bir yerle, gök başka bir gökle değiştirilir" (İbrahim 14/48).

9 "İnkâr edenlere gelince, onlara cehennem ateşi vardır. Hüküm verilmez ki ölsünler, kendilerinden azab da hafifletilmez. İşte biz her inkârcıları böyle cezalandırırız" (Fâtır 35/36). "Kim Allah'a ve elçisine isyan eder, O'nun sınırlarını çiğnerse, onun için ebedi ateş vardır" (Nisâ 4/14). "Doğrusu kim bir kötülük işler de kötülüğü onu kuşatırsa onun yeri devamlı kalacağı cehennemdir" (Bakara 2/81).

10 Örneğin; "Cennetlikler cennette, cehennemlikler cehennemde oldukları sıra ölüm koç şeklinde getirilir. Cennet ve cehennem arasına konup orada kesilir. Sonra bir münâfî nidâ eder: "Ey Cennet Ehli! Artık ölüm yok, ebediyet var." Bu söz üzerine cennetliklerin rahatı, cehennemliklerin ise hüznü daha da artar" (Buhârî, Rikâk 81; Müslim, Cennet 51; İbn Mâce: Zühd 39).

2. Ebediyet/Sonsuzluk

Sonsuzluk, sözlük anlamı itibariyle ebediyet, ölümsüzlük, zaman dışılık (İbn Manzûr: I/4; İsfehânî: 8; TDK Türkçe Sözlük 1998: 597; MEB Türkçe Sözlük 1995: III/2215), kalıcılık (TDK Türkçe Sözlük 1998: 187,1540), hep kalacak olan, arkası kesilmeyen (TDK Türkçe Sözlük 1998: 242) ve devamlı olan (MEB Türkçe Sözlük 1995: IV/2585, III/2219) anlamlarına gelir. Sonsuzluk kelimesinin Arapça karşılığı olarak sözlüklerde sıkça başvurulan bir kelime olan “ebediyet” kelimesinin tam olarak bu anlam aralığını ifade ettiğini söylemek mümkün değildir. Çünkü ebediyet kelimesi, sadece zaman kavramındaki sonsuzluğu ifade etmek için kullanılır (TDK Türkçe Sözlük 1998: 597; MEB Türkçe Sözlük 1995: I/774). Ayrıca zaman kavramının başlangıcının olmaması, başka bir kelime olan “ezelilik” ile nitelendirilir. Ezelf ve ebedî kelimeleri Allah için kullanıldıklarında aynı anlama gelirler. Çünkü her iki kelimedede özü itibariyle Allah’ın zaman açısından devamlılığını, sonsuzluğunu ve zaman üstü oluşunu anlatmaktadır (TDV İslâm Ansiklopedisi 1998: X/72).

Türkçe’de zaman açısından başlangıcı ve sonu olmayan, hesaplanamaz zaman anlamında “bengilik” kelimesi kullanılır (TDK Türkçe Sözlük 1998: 243). Sonsuzluk kavramı, sadece zamanın başlangıcının ve bitişinin olmamasını değil, aynı zamanda tüm sıfatlarda sınırsızlığı ve aşkınlığı ifade eder. Dolayısıyla sonsuzluk ifadesi; lügavî ve edebî açıdan, maddi ve manevi anlamda sınırları olmayan, çözümü zor, içinden çıkılmaz, akıl sır ermez, derin mesele (MEB Türkçe Sözlük 1995: IV/2585), büyüklükte ölçülemeyecek kadar geniş olan, bitip tükenmeyen, sınırları belirsiz (TDK Türkçe Sözlük 1998: 1792) ve ölçülemez zaman manalarını içeren geniş bir anlam derinliğine sahiptir (MEB Türkçe Sözlük 1995: I/296).

Kur’an’da “zaman” kavramı için sonsuzluğu ifade eden farklı kelime ve kavramlar kullanılmaktadır. *Huld, Ebed, Bekâ ve Ahkâb* gibi esas itibariyle aynı anlama gelen bu kavramlar, gerek edebi bir metod olarak, gerek daha anlaşılır olmak ve gerekse anlatıma canlılık kazandırmak için değişik yerlerde farklı şekillerde geçmektedir.

“H-l-d fiil kökünden türeyen ve varyantıyla beraber Kuran’da 87 yerde geçen *Huld* kelimesi (Abdülbâkî: 236-238), fiil olarak aralıksız devam etmek veya herhangi bir değişikliğe uğramaksızın uzun müddet bir yerde kalmak anlamına gelirken (İsfehânî: 154); isim olarak, içerisinden çıkılamayacak yer,

sonu olmayan varlık, bitmeyiş, devamlılık şeklinde kullanılır (İbn Manzûr: II/1225).

Araplar, kendisinde bozulma ve değişimin engellendiği her şeyi “Huld” kelimesiyle nitelendirmektedirler. Kelime, ahiret için kullanıldığında devamlılığı ifade eder. Nitekim ahiretteki bulunanlar her türlü bozulma ve değişimden uzak olup ebedidirler (İsfehânî:154). Huld, Kur’an’da özel bir isim olarak kurtuluşun mümkün olmadığı yer anlamında (İbn Manzûr: II/1225), cehennemi ifade etmek için kullanılır.¹¹

Huld kelimesi, sadece sonsuzluk anlamını değil, aynı zamanda uzun müddet anlamını ifade etmek için de kullanılır (İsfehânî: 154; Sâbûnî 1969: 144). Huld kelimesinin sadece ebediyet anlamında kullanılması durumunda, Hâricilerin ve Mu’tezile’nin büyük günah sahibinin ebedi ateşte olması iddialarına karşın, Sünnî teorisyenlerin cevap verecek imkânları kalmaz. Çünkü Kuran’da (Nisâ, 4/14, 93) “huld” kelimesiyle tanımlanan cehenneme, büyük günah sahiplerinin gireceğinden bahsedilmektedir. Dolayısıyla “huld” kelimesinin kesin olarak sonsuzluğu ifade ettiğini söylemek mümkün görünmemektedir (TDV İslâm Ansiklopedisi 1998: IV/308).

Ebed kelimesi, te’kîd zarfı olarak “ebeden” şeklinde 28 yerde (Abdûlbâkî: 1) geçmekte olup isim olarak, sonu olmayan gelecek zaman, sonsuzluk, dâimîlik, ölümsüzlük ve zaman üstülük (İbn Manzûr: I/4; İsfehânî: 8; TDK Türkçe Sözlük 1998: 597; MEB Türkçe Sözlük 1995: I/773)¹² gibi anlamlara gelmektedir. Arapça “dehr/zaman” kelimesiyle eş anlamlı olan bu kelime (İbn Manzûr: I/4), sonsuzluk kavramına anlam itibarıyla en yakın kelimelerden biridir. Ebed kelimesi, gramer açısından sonsuz olan bir şeyin hâl ve niteliği şeklinde sıfat olarak kullanılır (MEB Türkçe Sözlük 1995: I/774).

“B-k-y” varyantlarıyla birlikte Kuran’da 21 yerde geçmekte (Abdûlbâkî: 133) olan Bekâ kelimesi; bir hal veya durumda kalmak, mevcut durumunu muhafaza etmek, tehir etmek, devam etmek, bir şeyi yapmayı sürdürmek gibi anlamlara gelir (İbn Manzûr: I/330). Bekâ, isim olarak bir şeyin ilk hali üzere sabit olması ve kesintiye uğramadan sürüp gitmesi anlamında olup bitmek, tükenmek, yok olmak gibi anlamlara gelen “Fenâ” kelimesinin zıddıdır (İbn Manzûr: I/330; İsfehânî: 57).

11 “Ayetlerimizi inkâr etmelerinin cezası olarak, orada onlara ebedi kalma yurdu (Daru’l Huld) vardır” (Fussilet 41/28)

12 İkamet etmek, bir yerden ayrılmamak, vahşileşmek, çirkinleşmek gibi kelimenin yan anlamları için bkz. (İbn Manzûr: I/4; İsfehânî: 8).

Kur'an'da "azabın uzun devirler devam etmesi" anlamında kullanılan¹³ "Ahkâb" kelimesiyle ilgili farklı yaklaşımlar mevcuttur. Azabın ebediliğine dair delil getirmede güçlü bir hüccet olmadığı için âlimlerce *ahkab* kelimesine fazla yer verilmemiştir (Taberî 1422/2001: XIV/22-26; Elmalılı 1979: VIII/5542).

3. Ebedi Azap Kavramı Ve Çıkış İmkânı

Müslümanların idaresindeki sınırların Arap coğrafyasını çevreleyen medeniyetlerle iç içe geçmesi ve diğer kültürlerle doğrudan etkileşimin başlaması, sonsuz azap kavramına bakış açısının sorgulanmasına neden olmuştur. Hızlanan ilmi faaliyetler, aklî ve ahlakî kabullerin farklılaşmasına, yerleşik kelime, kavram ve düşüncelerin yeniden ele alınmasına zemin hazırlamıştır. Böylece kelimelerin ifade ettiği kavramsal çerçeveler, yeniden belirlenmeye başlamıştır. Bu bağlamda Müslüman kültüründe "Ebed" kelimesi de bu değişimden etkilenen kelimelerden biridir. Huld kelimesinin, mutlak olarak sonsuzluğu gerektirmediği yönündeki itirazlar nedeniyle, klasik kaynaklarda sonsuzluk söz konusu olduğunda sıklıkla kullanılan kelime, "Ebed" kelimesi olmuştur.

Ebed kelimesi, kelâmî literatürde *âhir*, *bâki*, *dâim*, *ezelîlik* ve *ebedîlik* gibi başlangıcı ve sonu olmayan anlamındaki ilahi sıfatlar içerisinde değerlendirilir ve zihnen son bulması düşünülemeyen bir varlığı ifade eder (Topaloğlu vd. 2010: 73).

Çoğulu *Âbâd* ve *Ebûd* (İbn Manzûr: I/4) gelen Ebed kelimesi, mahiyet olarak parçalanmayan, uzayıp giden bir zaman süresini ifade eder. Esasen kelimenin ifade ettiği anlam aralığı düşünüldüğünde tensiye/ikil ve cem'i/çoğul formunun olmaması gerekirdi. Çünkü başka bir ebediliğin olması ve bunların bir araya gelerek ikinci ve üçüncü ebedleri oluşturma olanağı aklen imkânsızdır (İsfehânî: 8). *Âbâd* şeklinde gelen çoğul formun ifade ettiği, "Ebedler" kavramıyla gerçekte birden çok ebedin varlığına işaret edilmez. Bu kullanım biçimi, Arap dilinin kendi yapısı içerisindeki edebî bir kullanımla ilgilidir.¹⁴ Aynı şekilde te'kîd için kullanılan *Ebîd* (süresiz ebed) ve *Ebedünl*

13 "Orada asırlar boyunca kalacaklardır." (Nebe 78/23).

14 Ebû'l Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb İsfehânî (ö.502(1108), bu kullanım biçimi ile ilgili olarak şunları söyler: "Arap dilinde bazen kelimenin kapsadığı anlam derinliğini bir kısmının tahsis edilerek özelleştirilmesi amaçlanır. Bu durum, tıpkı cins bir ismin tahsis edilerek daha sonra onun tensiye ve cemi şeklinde kullanılmasına benzer." İsfehânî, *Âbâd* kelimesinin kullanımına ilişkin

Âbedun (devam eden) gibi kelimelerde farklı sonsuzlukları değil, gerçekte tek olan aynı sonsuzluğu değişik şekillerde ifade etmektedir. Ebed kelimesinin “Ebedî Azap” terkinde kullanılması, Arap dil kaideleri açısından sonsuz azabı ifade etmek içindir. “Ebed” kelimesi, bir ismin sıfatı olarak kullanıldığına ise nitelediği ismin vasfı hakkında bilgi vererek azabın süresiz/sonsuz olduğunu bildirir (İbn Manzûr: I/4; İsfehânî: 8). Ancak konu hakkında farklı fikirlerin mevcudiyetinden ve din dilinin kendi kurgusal kullanım ilkeleri açısından konu ele alındığında, azabın ebedi olmasının kesin bir bilgi olmadığı anlaşılmaktadır.

Azabın ebedi olmasının sonuçları açısından birtakım sıkıntılara neden olduğunu gören bazı Müslüman âlimler, konuyu aklî, ahlâkî/vicdânî ve adlî açılardan tartışmışlardır. Tevhid ilkesinin bir gereği olarak aklen azabın yok olmasını, zorunlu bir sonuç olarak benimseyen görüşler mevcuttur. Allah’ın *Evvel* ve *Âhir*¹⁵ olması, *Tevhid* ilkesinin bir gereği olarak zikredilse de bu kavramların neyi ifade ettiği konusunda Müslüman âlimleri arasında bir ittifak yoktur. Çoğunluğun görüşüne göre, *Âhir* kelimesiyle kast olunan, dünya hayatı yok olduktan sonra da Allah’ın varlığını sürdürmesidir. Dolayısıyla cennet ve cehennem içindekilerle beraber Allah’ın vâdinin bir gereği olarak ebediyen varlıklarını sürdürmelerinde bir sorun yoktur (İsfehânî: 57).

Âhir kelimesini Cehm bin Safvân (ö.128/745), yegâne sonsuz mevcudun Allah olması şeklinde anlamıştır. Bundan dolayı Cehm, Allah’tan başka ebedi olan hiçbir varlık düşünülemediği için cennet ve cehennem içindekilerle beraber bir gün yok olacağını savunmuştur (Eş’arî 1369/1950: I/224; II/148,199; Neseî 2012: 220; Şehristânî, 1414/1993: 99; Bağdâdî 1416/1995: 211; Sâbûnî 1969: 159; Taftazânî 1408/1988: 71). Yine Râfîzî olan bazı âlimler de, “Allah’tan başka her şeyin yok olacak ve yalnızca Allah’ın yüzü baki kalacaktır” (Rahmân 55/26, 27), ayetinin açıkça bildirdiği gibi her şeyle birlikte cehennem de bir gün yok olacağını savunmuşlardır. Çünkü yaratılan her varlık, eksik ve zayıf olduğu için yok olmaya mecburdur. Bu mecburiyet madden olduğu gibi aklen de zorunludur. Nitekim ezeli ve ebedi olan, yalnızca Allah’ın bizâtihî kendi varlığıdır (Taftazânî 1408/1988: 71).

değerlendirmelerine, bazı dilbilimcilere göre kelimenin aslının türetilmiş/müvelled olduğunu ve gerçek Arapların sözlerinde geçmediğini de ekler (İsfehânî: 8).

15 (Hadîd 57/3). *Evvel* ve *Âhir* kavramlarının cehennem kavramı ile ilişkisi hakkında geniş bilgi için bkz. (Eş’arî 1369/1950: II/199).

Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (ö.235/849), ahirette insanların daimi bir sükûn içerisinde hareketlerinin son bulacağı ve bu şekilde insan bedenlerinin azap veya nimet içerisinde sonlandırılacaklarını savunmuştur (Eş'arî, 1369/1950: II/149,200; Bağdâdî 1416/1995: 334,335). Râfîzîlerden olan Batîhiyye ise, sirke kurdunun sirkenin içerisinde, bal kurdunun balın içerisinde yaşaması ve yaşadığı ortamdan zevk alması gibi cennet ve cehennem halkları da buldukları hal üzere nimetleneceklerini iddia etmiştir (Eş'arî 1369/1950: II/148,199). Buna göre, azabın yok olmamakla beraber zamanla etkisini yitirerek veya cehennemliklerin azaba başışıklık kazanmaları ve artık azaptan zevk almaya başlayacakları kabul edilmektedir (Eş'arî 1369/1950: II/149,200).

Genel olarak ümmetin ilk dönem ileri gelenlerinin ve ehli-i Sünnet âlimlerinin cehennem azabının ebediyetini benimsedikleri aktarılsa da bu konuda kesin bir netlikten söz etmek mümkün değildir (Taberî 1422/2001: XII/582,583; İbn Kayyim: 255). Çünkü ayetlerde geçen (Hûd 11/107,108) inkârcıların azap süresiyle ilgili istisna, ilâhî iradenin günün birinde bu azabın sona ereceğini; cennet ehli hakkındaki istisna ve devamındaki açıklama ise, İlahi iradenin cennetin ebediyen devam edeceğini ifade eder niteliktedir (Taberî 1422/2001: XII/586,589). Bu yorum, Allah'ın rahmetinin her şeyi kuşatmış olduğu müjdesine daha uygundur. Nitekim aşap ve tâbînden bazıları, Hûd Süresi 107.108. muhkem ayetlerinin *ebed* ve *hulûd* kelimeleriyle açıkça cehennemın ebedi oluşunu haber veren vaîd ayetlerini tahsis ettiğini kabul ederler (Sâbûnî 1969: 143; İbn Kayyîm: 240-248). Buna göre uzun bir zamandan sonra, cehennemim bir gün sona ermesi imkân dâhilindedir (Sâbûnî 1969: 14; Taftazânî 1408/1988: 77).

Cehennem ve halkının karşılaşacağı ebedi azabın şu veya bu şekilde tartışılmaya açılmasının sebeplerinden biri de, Mu'tezile âlimlerinin dil bilgisi üzerinde giriştikleri derin anlam çözümlenmeleri olabilir. Nitekim ebedilik kavramı hakkındaki farklı fikirler, diğer kültürler ile karşılaşmanın bir sonucu olarak felsefî tartışmaların çoğaldığı bir döneme rastlamaktadır.

Mu'tezilî âlimlere göre, Allah'ın "Evvel" olması, O'nun "Bâkî" olması şeklinde anlaşılmalıdır. Çünkü Mevcût olmayan bir şey yoktur. Evvel'in anlamı, onun ezelde var olması ve onun dışında bir şey olmamasıdır. Yani *Ma'dûm*'un (yokluk) ayrı bir varlığından söz edilemez. Madûm, mevcût olmama halinin malûmudur. Dolayısıyla madûm'un müstakil bir varlığından söz etmek, Allah'ın *Evvel* sıfatının bir anlamının olmaması demektir. Çünkü Allah'ın yegâne *Bâkî* olması, kendinden başka hiçbir varlığın olmama-

sıyla ancak mümkündür. Kavramsal olarak düşündüğümüz Madûm'un varlık âleminde ayrı varlığından bahsetmemiz halinde, cehennem de dâhil her şey, bir gün yok olduktan sonra Allah ile beraber *Madûm/Yokluk* denen başka bir varlıkta varlığını sürdürmüş olacaktır ki bu durum, yalnız Allah'ın ebediyete sahip olduğu tevhid fikrini ifsâd eder (Eş'arî 1369/1950: II/200).

Mu'tezilî âlimlerin Allah'ın *Evvel* olmasını, *Ezelilik/Başlangıcı Olmayan* değil de, *Ebedîlik/Sonu Olmayan* şeklinde anlamalarının, pratikte bir anlam ifade ettiğini söylemek mümkün değildir. Çünkü Allah'ın "Bâkî" sıfatı, ezelilik ve ebedilik kavramlarının her ikisini de varsayılan olarak içermektedir. Ayrıca Ehl-i Sünnet âlimlerinin, varlığın daha iyi anlaşılması için *Ma'dûm*'un gerçeklik dünyasında fârâzî bir varlığa sahip olabileceğini mümkün görmelelerini, metoda ilişkin bir çaba olarak değerlendirilmelidir (Taftazânî 1408/1988: 71).

Müslüman kültüründe cehennem mahiyeti gereği yok olacağı düşüncesi pek itibar görmemiştir.¹⁶ Aslında, Mürcie'den olan Cehm b. Safvân hariç tutulacak olursa Müslümanların hepsi, cehennem ebedi olduğunu ve kâfirlerin oradan çıkamayacakları konusunda ittifak etmiştir (Eş'arî 1369/1950: I/148,210; II/224).

Allah'ın merhametinin bir tecellisi olarak azabın bir gün sonlanacağı ve bu şekilde günahkâr ve kâfirlerin azaptan kurtulabileceğini kabul eden görüşler de bulunmaktadır.

İbn Kayyim el-Cevziyye ayetlerde¹⁷ geçen *istisna* ve *irade* şartlarından hareketle cehennem ebedi olmasının mutlak bir bilgi içermediğini iddia etmiştir. Ancak O'na göre, cehennem var olduğu müddetçe cehennemlikler, azaptan çıkamayacaklar ve azapları da hafifletilmeyecektir (İbn Kayyim: 249).

İslâm edebiyatında herkesin azaptan bir şekilde kurtulacağı yönündeki fikirlerin yanı sıra azabı tecrübe etmeyen hiç kimsenin kalmayacağı yönünde de teoriler vardır. Bu yöndeki varsayımların en önemli delili olarak, "İçinizden oraya (cehenneme) girmeyecek (vurûd) hiç kimse yoktur." (Meryem

16 Taftâzânî, Cehm'in bu iddiasını, delile dayanması şöyle dursun, bir şüphe ve itiraza dahi mahal doğuracak bir husus olmadığını söyler (Taftazânî 1408/1988: 71).

17 "Cehennem, Allah'ın dilemesi hariç temelli kalacağınız durağınızdır" (En'am 6/128). "Rabbinin dilemesi hariç, gökler ve yer durdukça cehennemde temelli kalacaklardır. Rabbin şüphesiz her istediğini yapandır." (Hûd 11/107). "Bedahtlar orada uzun süreler kalacaklardır" (Nebe 78/23).

19/71) ayetine sıklıkla vurgu yapılır. Ayetin siyak ve sibakı dikkate alınmadığında, mümin-kâfir ayırımı yapılmaksızın herkesin ateşe gireceği ve azabın şiddetinden etkilenecekleri sonucu çıkarılabilir. Ancak gerçekte durum, böyle değildir. Çünkü ayetin devamında “Sonra korunanları kurtarız ve zalimleri öyle diz üstü çökmüş olarak bırakırız.” (Meryem 19/72) buyrulmaktadır. Ayetlerin anlam akışı içerisinde ateşe uğramanın nedeni ve nasıllığı, başka bir izaha lüzum olmaksızın açık bir şekilde anlatılmıştır. Nitekim ilgili ayetin anlamını, inananların da ateşe uğrayacakları şeklinde anlayan kişilerin endişeli sorularına karşı, Allah’ın elçisi cevap verirken ayetin devamını okumakla yetinmiştir.¹⁸

Kelimelerin kavramsal çerçevesinin genişlemesine bağlı olarak ayette geçen vurûd kelimesinden neyin kastedildiği konusunda bazı ihtilaflar bulunmaktadır. Müfessirlerin rivayet ve değerlendirmelerine göre vurûd, cehenneme yaklaşma, cehennemin etrafında olma,¹⁹ cehenneme girme/duhûl (Taberî 1422/2001: XV/590,591; Kurtûbî: XIII/492), hesap yerinde hazır bulunma (Râzî: XXII/244) ve cehennemin üzerine kurulmuş sırat köprüsü (İbn Kesîr : IX/286) gibi farklı anlamlara gelmektedir. Vurûd kelimesini inanan veya inkârcı fark etmeksizin herkesin cehenneme girmesi şeklinde anlayanlara göre, cehennem inananlara karşı serin ve selamet olacaktır (Zemahşerî 1418/1998: IV/44; Kurtûbî: XIII/596; Râzî: XXII/244; İbn Kesîr: IX/279). Vurûd kelimesi etrafında sürdürülen mülhazaların ortak noktası, inananların vurûdunun ateşin üzerinden veya içerisinden etkilenmeden bir şekilde geçmek iken, inkârcıların vurûdunun ateşin içine girmek ve ebediyen orada kalmak şeklinde olmasıdır (Taberî 1422/2001: XV/596,597; Kurtûbî: XIII/593). Şu halde inananların ateşe uğramalarının anlamı, azabı tatmak değil, onu müşahade etmeleridir (Zemahşerî: IV/44; Râzî: XXII/244). Nitekim Kur’an bütün-

18 Ümmü Mübâşir el-Ensariye anlatıyor:

“Resulullahı dinledim şöyle diyordu: “Ashab-ı Şecere’den (Ağaç Altında Elçiye Biat Edenler) hiç kimse inşallah cehenneme girmeyecektir.” Bunun üzerine Hafsa (r.anhâ) annemiz: “Hayır ey Allah’ın Resülü’ dediyse de, Resulullah onu azarladı. Bunun üzerine Hafsa validemiz “İçinizden oraya girmeyecek hiç kimse yoktur.” Meryem, 72.ayetini okudu. Resulullah da cevaben “Sonra korunanları kurtarız ve zalimleri öyle diz üstü çökmüş olarak bırakırız.” Meryem, 72. ayetini okudu” (Müslim, Fedâilü’s Sahâbe 43).

19 “Musa, Medyen’e varınca (vurûd)...(Kasâs, 28/23). “Kafîle beldeye yaklaştı. (vurûd). Örneklerinde olduğu gibi, “vurûd” kelimesinin anlamlarından olan yaklaşmak, ulaşmak ve erişmek manaları, Kur’an’da ve gündelik dilde kullanılmaktadır (Zemahşerî 1418/1998: IV/44; Kurtûbî: XIII/494; Râzî: XXII/244).

lûgü göz önüne alındığında inananların ateşten uzak tutulacakları görülebilir.²⁰ Son tahlilde ayette anlatılmak istenen, inananların İlme'l-Yakîn olarak bildikleri cehennem azabını, Hakke'l-Yakîn olarak görmeleri ve böylesi bir azabı Ayne'l-Yakîn olarak hissetmenin dehşetinden kurtulmanın bile kendi başına büyük bir nimet olduğunun bilinmesi olabilir.²¹

Azabın ebediliği ve ateşe girdikten sonra kurtuluşun imkânı konusundaki Sünnî anlayışı²² şu şekilde özetlemek mümkündür. Cehennem azabı, inananlar için işledikleri suç miktarınca devam edecek olup bir gün sona erecektir. İnananların, inkârcılar gibi ebedi azap içinde olmaları mümkün değildir. Çünkü inkârcılar için cehennem azabı, ebedidir ve hiçbir şekilde kurtuluş mümkün değildir (Şehristânî 1414/1993: 116; Sâbûnî 1969: 140,142). Şu kadar var ki, cehennem azabının şiddeti, kişinin işlediği kötü amelin niteliğine göre değişebilir. İlâhî emirler karşısındaki takındıkları tavırlar göz önüne alındığında insanların azap karşısındaki durumlarının aynı olması da mantıken mümkün değildir. Nitekim kâfir, mü'min gibi; mü'min de münafık gibi değildir.²³ İnananların azaba girip girmeyecekleri ve girmeleri durumunda akıbetlerinin ne olacağı birçok açıdan ele alınması gerekir. Kelâm eserlerinde inanan kimsenin azap karşısındaki konumunun ne olduğuna yönelik tartışmalar, “Mürtekibu'l-Kebîre”/ “Büyük Günah Sahibi” başlığı üzerinden yürütülmüştür.

3.a. Büyük Günah Sahibinin *Îmânî* Durumu: Büyük günahın ne olduğu konusunda farklı kişi ve grupların değişik nitelendirmeleri vardır. Hakkında şeriatın tehdit edici bir nass, karşılığında va'd olan bir ceza bulunan her suçun büyük günah olduğunu söyleyenler olduğu gibi; kişinin ısrarcı olduğu her gü-

20 “Kim ki, hemen ateşin elinden çekilip kurtarılır da cennete sokulursa işte o kurtuluşa ermiştir” (Âl-i İmrân 185). “Taraflımızdan kendilerine güzel bir mükâfat takdir edilmiş olanlara gelince, işte bunlar cehennemden uzak tutulurlar. Bunlar, cehennemden uğultusunu duymazlar ve gönüllerinin çektiği ebedi nimetler içerisinde kalırlar” (Enbiyâ 21/101,102).

21 Vurûd kavramına ilişkin iddialar hakkında geniş bilgi için bkz. (Kurtûbî: XIII/591-500).

22 Sünnî anlayıştan kast olunan, Ehl-i Sünnet, Ehl-i Hadis, Selef, Sûflik ve Mürcie'dir.

23 “İşte azap böyledir. Elbette ahiret azabı daha büyüktür, keşke bilselerdi. Kuşkusuz korunanlar için de, Rableri katında nimetleri bol bahçeler vardır. Öyle ya, teslimiyet gösterenleri suçlular gibi tutar mıyız hiç? Neyiniz var, nasıl hüküm veriyorsunuz?” (Kalem 68/33-36).

nahı büyük, istiğfar ettiği her günahı da küçük kabul edenler olmuştur (Sâbûnî 1969: 147).²⁴

Küçük (sağîra) ve büyük (kebîra) günahların varlığını kabul eden Mu'tezilî alimler, bu hususta üç farklı tutum sergilemişlerdir. Bunlardan ilkinine göre, hakkında vaîd bulunan her günah büyük günah; vaîd bulunmayan her günah ise küçük günahdır. İkinci yaklaşım, hakkında vaîd bulunan her günah büyük günah; büyüklükte büyük günahın özelliklerini barındıran her günah da aynı şekilde büyük günahdır.²⁵ Sonuncu yaklaşıma göre kasıtlı olarak işlenen her günah, sahibini Mürtekibu'l-Kebîre konumuna düşürür (Eş'arî 1369/1950: I/306).

Mürcî âlimler, günahların büyük veya küçük şeklinde ayrılması konusunda ihtilaf etmişlerdir. Onlardan bazıları her günahı büyük kabul ederken bazıları ise, günahın büyük ve küçük olarak sınıflandırılabilceğini benimsemişlerdir (Eş'arî 1369/1950: I/212).

Mu'tezilî âlimler, küçük günahlarda ısrar etmenin ve küçük günahların birleşmesinin sonuçta küçük günahları, büyük günaha dönüştüreceğini savunmuştur. Nitekim her seferde bir dirhem çalarak toplamda beş dirhem para çalan kimse, büyük günah işlemiştir.²⁶ Onlardan bazıları ise, tek başına küçük

24 Büyük günahın ne olduğu noktasında nitelik değil nicelik olarak meseleyi ele alan ve büyük günahların sayısını veren fikirler de mevcuttur (Taftazânî 1408/1988: 71). Büyük günahların sayısı ve neler olduğu hususunda geniş bilgi ve kaynak taraması için bkz. (TDV İslâm Ansiklopedisi 1998: XXV/163,164).

25 Büyük günahın nitelikleri üzerinde farklı görüşler olmakla beraber, onun en belirgin özelliğinin birey ve toplumu ifsad edecek özelliklere haiz olması olarak ifade edilebilir. Bu kapsamda zina, livata, yalan, iftira ve gıybet gibi günahlar, kulun Rabbiyle arasında kaldığı müddetçe, büyük günah olarak kabul edilmeyip affedilmeleri umulur. Ancak dedikodu gibi küçük bir günah da olsa işlenen günahlar, insanlar arasında yayılıp toplumsal bir haber niteliği kazandığı zaman büyük günah niteliğine bürünürler. Kişinin, bu günahlarından dolayı zarar verdiği kişilerden helallik almadığı müddetçe affedilmesi mümkün değildir. Bundan dolayı evli bir kadınla zina eden bir adamın, eğer kadının kocası zina olayından haberdar olmuşsa, zina ettiği kadının kocasından helallik almadıkça tövbesi kabul olmaz. Aynı şekilde namaz, zekât ve orucun terk edildiği zaman bunların kazasını (telâfi ve aff için ilgili amelin yeniden yapılması) yerine getirmedeği müddetçe tövbesi kabul edilmez (Nesefî 2012: 163).

26 Günahı ısrar etme konusunda dile getirilen "Beş Dirhem" örneğinde diğer mu'tezilî âlimlerin görüşleri şöyledir: Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933), bir dirhem ile otuz dirhem aynı olduğunu ve hırsızlık yapmakta azmederek devam eden kimsenin bu tutumundaki ısrarcılığından dolayı büyük günah sahibi olaca-

günah olan fiillerin birleşmesiyle büyük günahın oluşabileceğini kabul etmemişlerdir (Eş'arî 1369/1950: I/306).

Günahlar öz itibarıyla aynıyken neden oldukları sonuçlara göre büyük veya küçük olabilmektedir. Yalan, iftira, gıybet, zinâ ve livata gibi özü itibarıyla kişisel planda kalması muhtemel günahlar, Allah ile kulu arasındadır. Ancak eğer bu günahlar, sahiplerini aşarak toplumsal alana yayılır ve karşı tarafa verdiği zararlar görünür hale gelirse, helallik almadıkça affedilmeleri mümkün değildir (Nesefî 2012: 163). Esasen günahların büyüklüğünün oranı kime karşı işlendiğine bakılarak ortaya çıkar. Nitekim birtakım basit söz ve davranışları sıradan birine karşı değil, bir otoriteye karşı sergilemeniz durumunda isyan sayılabilmektedir. İtaatte ve isyanda gözetilmesi gereken en yüce makam ise Allah'ın emir ve yasaklarıdır (Cüveynî 1369/1950: 391).

Havâric fırkalarının tamamı, tek bir günahı dahi olsa günahından tövbe etmeyi, kâfir sayarlar. Hariciliğe göre günahkâr bir kimsenin affedilmesi bir yana İslâm dairesinde bile kalması mümkün değildir. Onlara göre ancak bir inkârcı günah işleyebilir (Mâtürîdî : 332; Nesefî 2012: 160; Bağdâdî 1416/1995: 73; Taftazânî 1408/1988: 71; Sâbûnî 1969: 140).

Günahkâr kimse hakkında en katı tutum, Hâricî anlayıştır. Onların bu katı tutumunun daha vahim olan yönü ise, günahı büyük ve küçük diye ayırmamalarından kaynaklanmaktadır. Haricilere göre günah işleyen ve tövbe etmeyen kimse, dünyada iken mürted olduğu için öldürülürken, ahirette kâfir olduğu için ebedi azap ile cezalandırılır (Eş'arî 1369/1950: I/189; Cüveynî 1369/1950: 385).

Bekriyye fırkasının büyük günah sahibi hakkındaki görüşü, Hâricî anlayışa yakındır. Bekriyye mensupları, ehl-i kiblede olanların büyük günah işlemesi nifaktır. Büyük günaha ısrar ederek tövbe etmeden ölen kimseler şeytana ibadet etmiş sayılır. Bunlar münafık hükmünde cehennemde en alt tabakasında ebediyen kalacaklardır (Eş'arî 1369/1950: I/317; Bağdâdî 1416/1995: 213).

ğını söyler. Ebu'l Huzeyl el-Allâf (235/850), mübah görmeksizin ve geri vermeyi reddetmeksizin toplamda beş dirhem çalan kimse fâsıktır. Ancak toplamda beş dirhemden daha az para çalarsa, bu durumda zamanın fakihlerinin miktar üzerinde verdiği hükme göre fâsik olur veya olmaz. Bazıları ise aralıklarla çalınan miktar, toplamda on dirhemi geçmediği müddetçe kişinin fâsik olmayacağını söylerler. Ebû İshâk b. Hâni' en-Nazzâm (ö.231/845) ise, Çalınan toplam miktarın iki yüz dirhemi bulmadığı sürece kişinin fâsik olmayacağını söylemiştir (Eş'arî 1369/1950: I/306; Bağdâdî 1416/1995: 144; Şehristânî 1414/1993: 72).

Mürçie mensupları, “Küfür ve şirk halinde sevabın bir faydası dokunmadığı gibi imanın mevcudiyeti halinde de işlenen günahın zararı olmaz” demişlerdir. Onlara göre, dinin esası iman olup amel, zorunlu değildir. Bu nedenle işlenen günahlar imana bir zarar vermez. Aynı şekilde inkârcının ibadeti de onun küfüründen bir şey eksiltmez. Çünkü inkârcının iyi ameli onun inkârını silemez. İnananın günahı da onun imanını silemez (Eş’arî 1369/1950: I/209). Bundan dolayı büyük günah sahibi, mü’mindir. Mü’min olan bir kimşenin hakkındaki nihâî karar Allah’a aittir. İnsanların bu konuda fikir beyan etmeye yetkileri yoktur. Dolayısıyla büyük günah sahiplerinin durumunu ahi-rette ertelemek ve onlar hakkında kesin hükmün Allah tarafından verileceğini kabul etmek gerekir (Eş’arî 1369/1950: I/209; Mâtürîdî : 332; Şehristânî 1414/1993: 162. Krş. Şehristânî 1414/1993: 96,97). Çünkü sevabın inkâra bir faydası olmadığı gibi, günahın da imana bir zararı yoktur (Sâbûnî 1969: 140). Mürçie’nin beşinci fırkası, vaîdin ancak müşrikler hakkında olacağını savunarak, günahların affedilmesi kapsamını genişletmiştir. Onlara göre, ehl-i kiblede hiç kimsenin cehenneme girmesi düşünülemez (Eş’arî 1369/1950: I/209).²⁷ Çünkü inananlar için akla uygun olan, ebedi azap değil, azaptan çıkıştır (Şehristânî 1414/1993: 165). Geciktirmek ertelemek, geri bırakmak, havale etmek anlamına gelen irca fiilini, fikirlerinin temeli yaptıkları için bu görüş sahiplerine “Mürçie” denmiştir (Şehristânî 1414/1993: 161).

Hasan el-Basrî (ö.110/728) büyük günah sahibine tam bir mü’min denilemeyeceği gibi kâfir de denilemeyeceğini, ancak “münafık” denilebileceği savunmuştur. Basrî’nin bu görüşünden daha sonra döndüğü de rivayet edilir (Sâbûnî 1969: 141). Basrî’nin büyük günah sahibinin konumuyla ilgili görüşünü geliştirerek sistematik bir hale getiren Mu’tezilî âlimler olmuştur.

Mu’tezile, inanan ve inkârcı arasında ara bir çözüm yolu bulmuştur. Büyük günah sahibinin her ne kadar ahiretteki azap durumu ebedi olsa da dünyada iken ona kâfir denilemeyeceğini savunan Mu’tezilî âlimler, Mürtekibu’l Kebire’ye ancak “Fâsık” denilebileceğini iddia etmişlerdir. Çünkü onlara göre büyük günah sahibi imanından dolayı kâfir sayılamazken günahından dolayı da mü’min sayılmaz. O, iman ve küfür arasında bir yerdedir (Eş’arî 1369/1950: I/308).²⁸

27 Esasen Mürçie, büyük günah sahibinin durumu hakkında yedi fırkaya ayrılmıştır. Diğer fikirler hakkında geniş bilgi için bkz. (Eş’arî 1369/1950: I/205-209).

28 Mu’tezilî yaklaşımda, fâsık olan bir kimseye mü’min denilip denilemeyeceği konusunda üç görüş ön plana çıkmaktadır. Birincisi, fasık için “mü’min” değil, “iman etti” denilebileceğidir. İkincisi, fâsık ne “iman etti” ne de “mü’min” de-

İman-amel ilişkisi açısından iki uç noktayı temsil eden Hâricî ve Mürcî yaklaşımların arasında birçok farklı görüş vardır. Ancak tüm bu görüşlerin ortak noktası, aynı günah olmasına karşın kötü bir fiilin karşılığında vaîd edilen azabın inanan ve inkârcı için farklı tecelli edeceğini iddia etmeleridir. Yani cezalandırma, ebedi azabı gerektirecek bir fiilin bizatihi kendisi ve neden olduğu sonuçlarına göre değil, fiil failinin iman edip etmemesine göre gerçekleşecektir. Bu durumun Allah'ın adaleti ve merhameti göz önüne alındığında nasıl değerlendirilmesi gerektiği ayrı bir tartışmanın konusudur. Ancak Kelâm literatüründe, imanın neliğine dair tartışmalarda öne çıkan anlayışa göre, imanın bizatihi kendisi, büyük günahların terki anlamındadır.²⁹

Ehl-i Sünnet'in kebir sahibi hakkındaki düşüncesi, temel olarak Mürcî yaklaşımın bakış açısıyla aynıdır. Ehl-i Sünnet âlimleri sadece Mürcî yaklaşımın konuyu ele alış tarzını eleştirerek, iman ve inkâr arasındaki farkın önemine vurgu yapmışlardır. Ehl-i Sünnet'e göre, büyük günah işleyen kimsenin ne kâfir, ne de münafıktır. O, günahlarına rağmen mü'mindir. İmanın esası, kalbî tasdikdir. İnsan, bu niteliğine zıt olan bir şeyi kendinde bulundurmaz. Şehvet, kıskançlık, haset ve tembellik gibi bir takım nefsanî arzularına yenik düşerek büyük günah işleyen kimsenin kalbindeki tasdik yok olduğu düşünülemez (Eş'arî 1369/1950: I/322; Şehristânî 1414/1993: 115; Taftazânî 1408/1988: 71,72). Büyük günah sahibi kimselerin cehenneme veya cennete gireceklerine dair bir hüküm verilemez (Eş'arî 1369/1950: I/322). Bu durumda olan bir kimse, dinden çıkmadığı için tövbe etmeden ölmesi durumunda, hesabı Allah'a kalmıştır. Allah, büyük günah sahibi kimseyi dilerse kendi lütfü keremiyle ya da bir şefaatinin şefaatiyle hiç azap etmeksizin affeder. Yahut da işlediği günaha karşılık gelen bir ceza miktarınca azap ettikten sonra onu azaptan çıkararak cennete koyabilir (Şehristânî 1414/1993: 116; Sâbûnî 1969: 140,142). Görüleceği üzere Ehl-i Sünnet teorisyenlerine göre, sonuçta cehennemde inkârcılardan başka hiç kimse kalmayacaktır (Bağdâdî 1416/1995: 314). Kâfirler için cehennem azabı devamlıdır ve onların azaptan çıkmaları da mümkün değildir (Bağdâdî 1416/1995: 314, 348).

nilir. Sonuncu yaklaşım göre ise lügat vasıfları bakımından "iman etti", lügat isimleri bakımından "mü'min" denilir. Bu çözümlemenin kavramsal ifadesine, "el-Menzile beyne'l Menzileteyn" denir (Eş'arî 1369/1950: I/308).

29 Mu'tezilî âlim Nazzâm, bu fikirdedir. O'na göre söz ve fiiller iman değildir. Namaz ve namazın kılınması, ne imandır, ne de imandandır. Buradaki iman, ancak büyük günahların terk edilmesidir (Bağdâdî 1416/1995: 144).

Ayetlerde açıkça inkârcılar için hazırlandığı söylenen cehennemde, inananlar için ayrı bir konum tahsis etmek ve günün birinde inananların azaptan çıkacaklarını savunmak, esas itibarıyla Sünnî âlimlerin azaptan çıkış için yol aramalarından kaynaklanan bir varsayım gibi görünmektedir. Bu durumda Ehl-i Sünnet âlimlerinin, Mürcî anlayışta olduğu gibi, aklen ve naklen inananların yerinin cehennem olmadığı şeklindeki zihinsel bir alt yapıya sahip olduklarını söyleyebiliriz. Sonuçları açısından karşılaştırıldığında, Ehl-i Sünnet'in büyük günah işleyen kimse hakkındaki hükmü ile Mürcî yaklaşımın hükmü arasındaki farkın ne olduğunu anlamak zordur. Sünnî yaklaşımın çoğunluğuna göre, şirk hariç, günahların imana zarar vermesi mümkün değildir. (Eş'arî 1369/1950: I/322; Şehristânî 1414/1993: 115; Sâbûnî 1969: 140,142; Taftazânî 1408/1988: 71).

3.b. Günahların Affedilmesi ve Şefaaf: Mahiyeti gereği hatadan beri olmayan insan, yaşamı boyunca bir takım hatalar, günahlar ve isyankâr davranışlar sergileyebilir. İnsanın bu yapısını³⁰ çok iyi bilen Allah, onun hata yapmasını doğal görmüş ve hatadan dönmek isteyen kullar için tövbe, yani pişman olup hatayı tekrarlamama imkânı vermiştir.³¹ Yani sorun, insanların hata, günah ve isyan etmesinde değil, yapılan yanlışlarda ısrar edilmesindedir.³² Dolayısıyla insanların ne kadar hata yaparsa yapsınlar, affedilmelerinin ve iyi birer insan olmalarının önünde hiçbir engel yoktur. Bu durumda, hayattayken günahattan dönmek için hiçbir zaman geç kalınmış değildir ve tövbe için her zaman bir fırsat vardır.³³ Tövbe imkânının bulunmadığı ölümden sonra bile insanların affedilmesi için halen bir umuttan bahsedilebilir. İslâm inancına göre Allah, insanların kötülükten uzaklaşıp ahlâkî bir seviyeye ulaşmasını istemekte ve bunun için de insanların kurtuluşuna vesile olacak her türlü girişimi desteklemekte ve günahların affedilmesi için bazı çözümler

30 “Allah, din hususundaki ağır teklifleri sizden hafifletmek istiyor. Çünkü insan sabır ve tahammül bakımından zayıf yaratılmıştır.” (Nisâ 4/28).

31 “Şüphesiz Rabbin, bir cahillikle günah işleyip ardından tövbe eden ve durumunu düzelten kimseleri bağışlar. Şüphesiz ki Rabbin, bu tövbeden sonra çok bağışlayıcı ve çok merhametlidir.” (Nahl 16/119).

32 “Onlar çirkin bir günah işledikleri yahut nefislerine zulmettikleri zaman Allah'ı hatırlayarak hemen günahlarının bağışlanmasını dilerler. Allah'tan başka günahları kim bağışlayabilir? Bir de onlar, bile bile, işledikleri günah üzerinde ısrar etmezler (Âl-i İmrân 2/135).

33 Büyük günahlardan tövbe ederek günahkârın kurtulmasının bir lütfün sonucu mu, yoksa Allah'ın zorunlu olarak günahkârlar üzerine tayin ettiği bir hakkın sonucu mu olduğu konusunda ihtilaf vardır (Eş'arî 1369/1950: I/212).

sunmaktadır. Diğer taraftan, dünya ve ahirette insanların düşünce, söz ve davranışlarına göre nelerle karşılaşacaklarını ısrarla hatırlatmaktadır.³⁴

Kur'an'da cehennem ve cehennem halkının durumu, açık bir şekilde anlatılmıştır.³⁵ İslâm inancına göre günahların bağışlanabilmesi için öncelikli ve zorunlu şart, imandır. Yani Kelâm eserlerinde belirtildiğine göre, ne şekilde olursa olsun tüm günahların affedilebilmesi için, kişinin öncelikle mü'min olması gerekir. Dolayısıyla sadece, inanan kimsenin günahlarının affedilmemesinden bahsetmek mümkündür. İslâm açısından inkârcıların ve inananların kimler olduğu ayrı bir çalışmanın konusudur. Ancak İslâmî açıdan küfrün ve şirkin bağışlanması mümkün görünmemektedir (Taftazânî 1408/1988: 73).

İslâm âlimleri, aklî ve naklî delillerden hareketle inananların işlemiş oldukları günahların affedilmesi konusunda farklı yaklaşımlar sergilemişlerdir. Genel olarak onların meseleyi ele alış yöntemi, öncelikle günahları büyük ve küçük günah olarak ikiye ayırmak ve sonrasında bu iki tasnif üzerinden konuyu işlemek şeklinde olmuştur. Bu tarz bir yöntemin ayetlerde geçen büyük ve küçük günah³⁶ ibarelerinden kaynaklanmış olması muhtemeldir.

34 “Bir de hiç bilmediğin bir şeyin ardına düşme! Çünkü kulak, göz, gönül, bunların her biri yaptıklarından sorumludurlar” (İsrâ 17/36). “Ey inananlar! Kendinizi ve ailenizi bir ateşten koruyun ki onun yakıtı insanlar ve taşlardır” (Tahrîm 66/6).

35 “Cennet, korunanlar için hazırlanmıştır” (Âl-i İmrân 2/133). Cehennem, inkârcılar için hazırlanmıştır” (Âl-i İmrân 2/131). “Kıyamet günü, adalet terazilerini kurulur. Hiç kimse, azıcık ta olsa haksızlığa uğratılmaz. Hardal tanesi kadar da olsa (yapılan her iş) hesaba katılır” (Enbiyâ 21/47). “Rabbimiz! Cehennem azabını üzerimizden sav. Doğrusu onun azabı gelip geçici değil, devamlıdır” (Furkân 25/65). “(O gün), bir takım kimseler Cennet’te, bir takım kimseler de Cehennem’de olacaktır” (Şûrâ 42/7). “(O gün), kimsenin kimseye faydası olmaz, hiç kimseden kurtuluş bedeli olarak hiçbir şey kabul olunmaz” (Bakara 2/123) ve “Allah dilemedikçe hiçbir şefaatinin şefaati kabul olunmaz” (Zümer 39/44). Cehennemlikler ölümü temenni ederek: “Ey Malik, rabbın bizim işimizi bitirsin diye seslenirler. Ama onlara, ebedi olarak cehennemde kalacaksınız” (Zuhruf 43/77) denilir. Çünkü “Onlar deve iğne deliğinden geçmedikçe Cehennemden çıkarılmazlar, sonsuz olarak cehennemde kalırlar” (A‘râf 7/40).

36 “Eğer yasaklandığınız büyük günahlardan sakınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir yere sokarız” (Nisâ 4/31).

“Vay halimize! Bu nasıl kitapmış! Küçük, büyük hiçbir şey bırakmaksızın hepsini sayıp dökmüş! Böylece yapmış olduklarını karşılarında bulmuşlardır. Rabbin hiç kimseye zulmetmez” (Kehf 18/49).

Hâriciler, günahların bağışlanması konusunda oldukça tutucudurlar. Ancak içlerinden bazı fırkaların günahların bağışlanmasına esnek baktıklarını söylemek mümkündür (Bağdâdî 1416/1995: 73). Hâricilerden sayılan Necdiyye fırkasına göre, günahın büyüklüğü ve küçüklüğünü belirleyen unsur, onun niteliği değil, devamlı olup olmamasıdır. Küçükte olsa yalan gibi günahları sürekli işleyen kimseler, müşrik sayılacakları için onların ebedi azaba girmeleri kaçınılmazdır. Ancak ısrarcı olmamak kaydıyla zinâ eden, hırsızlık yapan ve içki içen kimseler, dinden çıkmayacakları için affedilmeleri mümkündür. Bağışlanma için gerekli olan ise tövbedir. Allah'ın inananlara günahlarından dolayı azap edip etmeyeceği bilinemez. Eğer onlara azap etmeyi murâd ederse, bu azap cehennem dışında ayrı bir yerde gerçekleşecektir. Bu azabın sonunda da günahkârlar cennete gireceklerdir (Eş'arî 1369/1950: I/163).

Hâricilerin İbâdiye ekolü, Allah'ın kullarına farz kıldığı her şeyi iman dairesi içerisinde değerlendirir. İbadiyye mensupları, helalleri inkâr eden ve haram fiilleri işleyenleri müşrik değil, kâfir olarak nitelendirirler (Eş'arî 1369/1950: I/170). Bundan dolayı büyük günah işleyenler her ne kadar şirk küfrünü işlemeseler de cezaları ebedi cehennemdir. Çünkü büyük günah sahibi, şirk koşma anlamındaki küfürle değil, küfrân-ı nimet anlamındaki küfürle kâfir olmuştur (Eş'arî 1369/1950: I/170,175,176; Bağdâdî 1416/1995: 73; Cüveynî 1369/1950: 385). Necedât, hâricî fırkalardan olmasına rağmen büyük günah sahibi hakkında cezanın kendi taraftarları için ebedi azap olmadığını savunur. (Bağdâdî 1416/1995: 73)³⁷ Hâricilerin sayı ve kuvvet bakımından en güçlüleri (Bağdâdî 1416/1995: 83) olan Ezârika'ya göre, günah işleyip âsî olan kimse kâfir olur ve sonsuza değin azaptan kurtulamaz (Şehristânî 1414/1993: 141). Ezârika, İbâdiye'den farklı olarak, büyük günah sahibi kimselerin şirk koşma anlamındaki küfür ile kâfir olduklarını savunmuştur (Cüveynî 1369/1950: 385). Ezârika, büyük günah sahiplerinin kadınlarını ve çocuklarını öldürmenin de mubah olduğunu savunur. Çünkü büyük günah sahiplerinin çocukları da müşrik olduğu için ebediyyen cehennemde kalacaklardır (Eş'arî 1369/1950: I/159,162).³⁸

37 Hâricilerin kebîre sahibi hakkındaki katı tutumlarına rağmen kendi taraftarlarının bağışlanabileceği yolunda açık bir kapı bırakmaları, mezhep tarafgirliği olarak değerlendirilebilir. Nitekim aynı durumu, Kebire sahipleri hakkında Hâriciler gibi katı düşünen Mu'tezile mezhebi içerisinde de görmek mümkündür (TDV İslâm Ansiklopedisi 1998: IV/305).

38 Hâvâric, çocukların hükmü hakkında üç görüş ileri sürmüştür. Birinci görüşe

Zeydiyye mezhebinin çoğunluğu, büyük günah sahiplerinin ebedi bir azapla cezalandırılacaklarını ve cehennemden asla çıkarılmayacaklarını savunmuşlardır (Eş'arî 1369/1950: I/140; Bağdâdî 1416/1995: 34).

Büyük günah sahibi kimselerin azap karşısındaki durumları hakkında Mürcie beş sınıfa ayrılmıştır. Birinciye göre, “ Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür. Kim de zerre miktarı kötülük işlemişse onu görür” (Zilzâl 99/7,8) ayetinden hareketle Allah, ehl-i kiblede olan hiç kimseyi ebediyen cehennemde bırakmaz. Cehenneme giren inananlar mutlaka bir gün cehennemden çıkarılacaklardır. İkinciye göre, inanan kişilerin azaba girip girmeyecekleri, girerseler çıkıp çıkmayacakları bütünüyle Allah'ın dilemesine kalmıştır. Onlar hakkında bir şey söylenemez. Üçüncü gurup, cehenneme giren inananların peygamberin şefaatiyle çıkarılıp cennete sokulacaklarını savunur. Dördüncüler, azabın Allah'ın iradesine bağlı olduğunu kabul ederler. Ancak eğer bir günah hakkında Allah, azap takdir ederse, aynı günahı işleyenler hakkında da adalet gereği aynı cezayı vermek durumundadır. Sonuncu gurup mensupları da bir farkla dördüncüler gibi düşündür. Onlara göre Allah, azap etmeyi dilemediği bir kimseyle aynı günahı işleyen bir başkasına azap etmeyebilir. Aynı günahı işleyen herkese, aynı cezanın verilmesi zorunlu değildir (Eş'arî 1369/1950: I/212,309).

Mu'tezile, büyük günah sahibinin ebedi bir azap ile cezalandırılacağı ve ateşe girdikten sonra şefaath ve Allah'ın bağışlaması gibi herhangi bir nedenden dolayı kurtulamayacağı savunmaktadır (Eş'arî 1369/1950: I/189; Mâtürîdî :332; Şehristânî 1414/1993: 101; Sâbûnî 1969: 141; Taftazânî 1408/1988:

göre, çocuklarının hükmünü babalarının hükmüne ait olduğunu söyler. Babaları cehennemde ise onlarda cehennemde olacaklardır. Bu sınıf, çocukların ölümünden sonra babalarının irtidat etmesi durumunda çocuğun hükmünün ne olacağı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları çocukların hükmünün babalarının hükmüne intikal edeceğini, bazıları ise çocukların öldükleri zaman babalarının durumu ne ise ona göre halk edileceklerini iddia etmiştir. İkinci görüşe göre, müşriklerin çocukları hakkında hüküm Allah'a aittir. Dilerse affeder, dilerse azap eder. Ancak mü'minlerin çocukları cennettir. Çünkü Allah, “İman sebebiyle onların zürriyetlerini de onlara kattık” (Tûr, 52/21) buyurmaktadır. Sonuncu görüşe göre ise, müşriklerin ve mü'minlerin çocukları cennettir. Bu sonunculara Kaderiyye de denir (Eş'arî 1369/1950: I/190). Mu'tezile, Allah'ın çocukları hiçbir şekilde cezalandırmayacağını savunur (Eş'arî 1369/1950: I/293). Ehl-i Sünnet'e göre ise, çocukların durumu bütünüyle Allah'a kalmıştır. Dilerse onları affeder, dilerse azap eder (Eş'arî 1369/1950: I/324). Diğer mezheplerin çocukların durumu hakkındaki görüşleri için bkz. (Eş'arî 1369/1950: I/316,II/210; Bağdâdî 1416/1995: 83,96,97).

71). Onlara göre, kebîre sahibinin dünyadayken tövbe ederek imana dönmesi beklenir. Ancak eğer tövbe etmeden ölürse, ahirette ebedi azap ile cezalandırılması kaçınılmazdır.³⁹ Çünkü onların çoğunluğuna göre cehenneme giren bir kimsenin bir daha çıkması olanaksızdır.⁴⁰ Tövbe etmemesi halinde ne kadar tâatı olursa olsun, ebedi azabın tek bir büyük günah işleyen kimse için dahi gerçekleşecek olması (Cüveynî 1369/1950: 389,390), Mu'tezile'nin vaîd⁴¹ ilkesinin bir gereğidir (Cüveynî 1369/1950: 384,385). Bundan dolayı Allah'ın günah işlemeyen inananlara mükâfat vermesi kesin; tövbe etmeyen büyük günah sahiplerine ise ceza vermesi vaciptir (Cüveynî 1369/1950: 381). Allah'ın üzerindeki bu zorunluluk, O'nun dışarıdan bir güç ile kayıtlanması değil, bizzat kendisinin verdiği söz nedeniyledir. (Şehristânî 1414/1993: 57).

Allah'ın günahkâr kimseye ebedî olarak ceza vermesi, günahın cezaya müstahak olmasıyla ilgili bir durumdur. Ancak Mu'tezile'nin çoğunluğuna göre, mükâfat vermenin gerekliliğiyle ceza vermenin gerekliliği aynı derecede değildir. Mükâfat vermekten vazgeçmek, Allah'ın şanına yaraşmayan bir durumdur. Ancak Basra ve Bağdat Mu'tezilesi'nin bazılarına göre, Allah'ın inanan kişinin günahını affederek azap etmekten vazgeçmesi mümkündür (Cüveynî 1369/1950: 381). Nitekim Mu'tezilî bir fırka olan Neccâriyye, kebîre sahibi kimselerin azaptan çıkacaklarını savunmuştur (Şehristânî 1414/1993: 101; Bağdâdî 1416/1995: 73).

Mu'tezile, küçük günahların bağışlanması hususunda üç farklı görüşe sahiptir. Birincisine göre, büyük günahlardan sakınanların Allah'ın bir lütfü ve ikramı olarak küçük günahları da bağışlanacaktır. İkincisi, büyük günahlardan sakınanlar için küçük günahların affedilmesi kazanılmış bir hak olarak zorunlu olarak gerçekleşecektir. Sonuncu yaklaşımsa, küçük günahların tıpkı

39 Mu'tezilî âlimlerden bazıları, büyük günah sahibin tövbe ettikten sonra tekrar aynı günaha dönmesi durumunda ilk başta işlemiş olduğu günahı da sorumlu tutulacağını savunurken bazıları ise sadece tövbeden dönmüş olduğu noktadan sonraki günahı sorumlu tutulacağını iddia etmişlerdir. (Eş'arî 1369/1950: I/307).

40 Mu'tezilî âlimler, bu hususta genel olarak şu ayetlere göre hüküm verirler. "Kim bir mü'mini kasden öldürürse cezası, içinde ebediyen kalacağı cehennemdir." (Nisâ 4/93). "Kim Allah'a ve elçisine isyan eder, O'nun sınırlarını çiğnerse, onun için ebedi ateş vardır." (Nisâ 4/14). "Doğrusu kim bir kötülük işler de kötülüğü onu kuşatırsa onun yeri devamlı kalacağı cehennemdir." (Bakara 2/81). (Sâbûnî 1969: 143).

41 Vaîd, inkârcılar ve günahkârlar için ateş azabının hazırlandığı bildiren korkutucu ve uyarıcı ilâhî haberlere denir. (Eş'arî 1369/1950: I/308,310).

büyük günahlarda olduğu gibi ancak tövbe ile bağışlanabileceği şeklindedir (Eş'arî 1369/1950: I/306; Neseî 2012: 235).

Kebîre sahibinin ateş karşısındaki durumu hakkında, Hâricî ve Mu'tezilî görüşlerin ufak farklılıklarla birlikte, benzer olduğu görülebilir. Hatta bu benzerlikten dolayı Mu'tezile'nin bir takım siyasi kaygılar nedeniyle, Hâriciler kadar cesur davranıp fikirlerini açıklayamadığı iddia edilir (Bağdâdî 1416/1995: 119). Her iki görüş mensupları da büyük günahın ahiretteki durumunun ebedi azabı gerektirdiğini savunurken, (Eş'arî 1369/1950: II/148) azabın şiddeti konusunda ihtilaf etmişlerdir. Hâriciler, azabın kâfirlere uygulanan azap ile aynı olduğunu söylerken Mutezile, büyük günah sahibinin cezasının kâfirlere oranla daha az olacağını savunmuştur (Eş'arî 1369/1950: I/189; Şehristânî 1414/1993: 57,58).

Râfiziler, vaîd ve ebedi azap konusunda iki fırkaya ayrılmışlardır. Birinci fırka, vaîd ve azabı muhalifleri hakkında kabul ederek, Allah'ın kebir sahibi Râfizileri affedip cennetine alacaktır. Eğer ateşe sokarsa, sonradan oradan çıkarıp cennetine alacaktır. Kul hakkı konusunda, imamlardan şefaat istenecektir. Râfizilerin ikinci fırkasına göre, vaîd herkes için haktır. Kendileri veya başkalarından büyük günah işleyenler için azab kaçınılmazdır. Ayrıca böylesi kimseler ebedi olarak cehennemde bırakılacaklardır (Eş'arî 1369/1950: I/120).

Ehl-i Sünnet'e göre ne mükâfat kesin bir hak, ne de ceza bir zorunluluktur. Mükâfat, hak edenlere yaptıklarının bir karşılığı olarak değil; Allah'ın lütfünün bir göstergesi olarak verilecektir. Ceza ise, günahkârların yaptıklarının bir karşılığı olarak Allah'ın adaletinin bir gereği şeklinde gerçekleşecektir (Cüveynî 1369/1950: 381). Dolayısıyla günahta ısrar ederek ölen bir mü'minin, kesin olarak cezalandırılacağını söylemek, Ehl-i Sünnet'e göre yanlıştır. Böylesi kimselerin durumu, Allah'ın merhametine, adaletine ve iradesine kalmıştır. Eğer günahkârlar cezalandırılırsa bu, O'nun adaletinden; affedilirse bu, O'nun fazlından ve rahmetindedir. Bu durum Allah'ın iradesiyle ilgili bir durum olduğu için aklen de dinen de yadırganmaz (Cüveynî 1369/1950: 392). Ceza veya mükâfatın salt irâdullahı bırakılması konusunda Sünnî ekollerinde bir ittifak yoktur. Eş'ariler, Allah'ın hiçbir şekilde kayıt altına alınmayacağından hareketle, O'nun dilemesi halinde kâfirlere cennete, inananları da cehenneme gönderebileceğini caiz görürken; Mâtüridiler, böylesi bir tutumun hikmetsiz bir davranış olacağından hareketle Allah'ın bundan münezzehe olduğunu savunurlar (Sâbûnî 1969: 145). Çünkü Mâtüridiler,

küfrün bağışlanmasını hikmete aykırı gördükleri için caiz saymazlar (Sâbûnî 1969: 145).

Ehl-i Sünnet'e göre, günahta ısrarcı olan inananlar için mağfiretin mümkün olacağı hususunda birçok hadis vardır.⁴² Bundan dolayı Ehl-i Sünnet, günahkârlar için şefaatin varlığı konusunda ittifak içerisindedir. Ancak onlar, şefaatin sadece inananlar için olacağını iddia etmişlerdir (Şehristânî 1414/1993: 115). Mağfiretin nasıl gerçekleşeceği konusundaysa farklı görüşlere sahiptirler. Bunlardan en meşhur olanı, "Peygamberin Şefaati" meselesidir.

Bilinen anlamıyla şefaet, peygamberin aracı olmasından dolayı inanan günahkârlara Allah'ın iltimas geçmesi olup; Mu'tezile bunu inkâr eder,⁴³ Ehl-i Sünnet ise mümkün görür (Nesefî 2012: 235,236; Sâbûnî 1969: 145; Taftazânî 1408/1988: 76). Ehl-i Sünnet'in şefaet görüşünü belirleyen temel etken aklî değil, naklîdir. Çünkü Sünnî âlimler, şefaet konusundaki haberlerin tevaturle yakın meşhûrâtın olmasını gerekçe göstererek reddini bidat saymışlardır (Sâbûnî 1969: 145).

Peygamberin şefaatinin büyük günah sahibi inananlara mı, yoksa küçük günah sahibi inananlara mı olacağı konusundaki tartışmaların, sistematik İslamî düşüncenin teşekkül etmeye başladığı ilk dönemlerde başladığına tanık olmaktadır. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö.324/935-36)'nin Mu'tezile mezhebinin fikri düşüncesini bırakıp Ehl-i Sünnet düşüncesine intisap ettiği dönemde, tartışma üslubuyla kaleme aldığı eserlerinde bu tartışmanın izlerini sürmek mümkündür. Eş'arî'ye göre, peygamberin şefaati konusunda ümmet icmâ etmiştir (Eş'arî : 69). Ancak şefaatin nasıl ve kimlere olacağı konusunda ihtilaf vardır. O'na göre eğer Mu'tezile ve başka fırkaların iddia ettiği gibi peygamberin şefaati, büyük günah işlememiş inananların ahirette zulme uğramamaları, korkudan arındırılmaları ve faziletlerinin artırılması için gerçekleşecekse, bu yanlıştır. Öncelikle Allah'ın cenneti hak etmiş inananlar hakkında ayrıca

42 Ebu Zer anlatıyor: Resulullah buyurdu ki; "Bana Cebrail gelerek, "Ümmetinden kim Allah'a bir şey ortak koşmadan ölürse cennete girer", müjdesini verdi. Ben (hayretle) "zina ve hırsızlık yapsa da mı? diye sordum, "Hırsızlık yapsa da zina yapsa da!" cevabını verdi. Ben tekrar "yani hırsızlık ve zina yapsa da ha!" dedim. "Evet. Hırsızlık da yapsa, zina da yapsa da", dedi. Hz Peygamber dördüncü keresinde şunu da ilave etti: "Ebu Zerr patlasa da cennete girecektir" (Buhârî, Tevhid 98; Müslim, İmân 1; Tirmizi, İmân 38).

43 Mu'tezile şefaati, cennette mü'minlerin derecelerinin artırılması için olduğunu belirtir (Nesefî 1421/2000: 235).

peygamberin şefaati gibi yeni bir uygulamaya gitmesi, zülüm ve adaletsizlik olacaktır. Çünkü Allah, insanlara zerre kadar zulmetmez⁴⁴ (Eş'arî : 69). Nitekim Allah, inananların mükâfatlarını tastamam ödemekle kalmayıp, lütfünden daha fazlasını da onlara ödeyeceğini kendi bildirmektedir.⁴⁵ Kanaatimizce burada genel Eş'arî yaklaşımın dışına çıkmıştır. Çünkü Allah'ın kulları hakkında zulmetmekte dâhil her türlü tasarrufta bulunma hakkının bulunduğunu kabul eden bir anlayışın (Eş'arî: 68) ahlakî açıdan Allah'ı belirli sınırlar içerisinde görmeye çalışması düşündürücüdür. Eş'arî, peygamberin şefaatinin büyük günah sahibi inananlar için olduğunu ve günahkârların cehennem azabından çıkacaklarına dair hadislerden bazılarını aktararak kendi sistematigi açısından tartışmayı sonlandırır (Eş'arî : 69).

Sonuç

Genel yaklaşım tarzı olarak cehennem azabının ebediliği ve ilgili azaptan çıkışın imkânı hakkında ön plana çıkan iki görüş mevcuttur. Birincisine göre, cehennem azabının inkârcılar ve büyük günah sahipleri için hazırlanmış olup ona giren bir kimsenin asla ondan kurtulamayacağı fikridir. İkinci görüşse, her ne kadar azap inkârcı ve büyük günah sahibi kimseler için olsa da ateşe girdikten sonra ondan kurtuluşun mümkün olabileceği şeklindedir.

Havâric ve Mu'tezile'nin öncülüğünü yaptığı, azabın öncesinde ve sonrasında ateşten kurtuluşun olamayacağı fikri, sadece Kur'an'da verilen bilgiler göz önünde bulundurulduğu zaman tutarlı görünmektedir. Çünkü Kur'an'da azabın ebedi olduğu ve oraya girenlerin çıkmalarının olanaksız olduğu açıkça bildirilmektedir. Ancak Sünnet'te azaptan kurtuluşun mümkün olduğuna dair ifadeler mevcuttur. Ahad haber yoluyla gelen birçok haberden, merhamet ve şefaet ile azabın öncesinde veya sonrasında ateşten çıkış imkânının mümkün olduğu fikri rahatlıkla edinilebilir. Ayrıca aklen, sınırlı olan insan ömründe işlenen günahların cezası olarak sınırsız bir azabın varlığının ilahi adalete ne derece muvâfik olduğu da değerlendirilmesi gereken bir husustur. Yine, merhamet sahibi olan Allah'ın ahlaken, inandığı halde büyük günah işleyen kimseleri ebedi bir azap ile cezalandırmasını kabullenebilmek oldukça sıkıntılı görünmektedir.

44 “Şurası kesindir ki Allah, insanlara zerre kadar zulmetmez. Ne var ki, insanlar kendi kendilerine zulmedip duruyorlar” (Yûnus 10/44).

45 “İnanıp güzel işler yapanlara gelince, onların mükâfatlarını eksiksiz ödeyecek ve lütfünden onlara daha fazlasını da verecektir” (Nisâ 4/173).

Büyük günah sahipleri için açık bir vaîd, vârid olmasına rağmen onlardan bazılarının affedilmesini haber veren hadislerin durumu hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bazılarına göre, Allah'ın tehdit ettiği azaptan vazgeçmesi, O'nun sözünden dönmesi olarak değil, insanlar için bir lütuf olarak görülmelidir. Allah'ın sözünden dönmeyeceğini ifade edenlere göre ise, bağışlanma ancak tahsis ile mümkün olur. Yani umûmî tehdidin kapsamı dışında bazılarının istisnai olarak bağışlanması mümkündür. Bu sonunculara göre, Allah'ın ebedi azapla tehdit ettiği fiiller ve ebedi azabı çağrıştıran kullanımlar yoruma açık ifadelerdir. Nitekim müfessirler ilgili ayetleri sonsuz azap olarak yorumlamamışlar ve Huld kelimesinin, sadece sonsuzluk anlamını değil, aynı zamanda uzun müddet anlamını ifade etmek için de kullanıldığını ifade etmişlerdir.

Cehennem azabından çıkışın imkân dâhilinde olduğunu düşünen bazılarına göre inkârcılar, aklen ebedi olan yalnızca Allah olduğu için, yaratılmış olan ve mahiyeti gereği ebedi olamayacak olan cehennem azabı, bir gün sonlanmaya mecburdur. Bu şekilde inkârcılar da azaptan kurtulacaklardır. Görüleceği üzere Tevhid ilkesinin bir gereği olarak Allah'ın kadimliğini ispat için girişilen kelâmî bir yaklaşım, inkârcıların azaptan kurtulabilecekleri şeklinde yorumlanabilmiştir. İnkârcılar için ateşe girdikten sonra kurtulmanın mümkün olduğu diğer bir görüşe göre inkârcılar, ahlaken Allah'ın ebedi azap vermesi düşünülemeyeceği için cehennem halkının bir noktadan sonra ateş ile özleşerek ateşin bir parçası olacakları ve artık ateşten dolayı acı çekmeyeceklerdir. İnkârcıların azaptan kurtuluş imkânını ifade eden bu görüşler, inkârcıların ateşten kurtarılması için girişilen bir gayretin değil, Allah'ın sıfatlarının algılanmasında karşılaşılan sorunların çözümü için sarf edilen bir çabanın sonucudur.

Cehennem azabından çıkışın mümkün olup olmaması üzerinde fikir yürüten Müslüman âlimler, konuyu değişik açılardan ele almak zorunda kalmışlardır. Bu bağlamda Müslüman âlimler, gerek fikri tartışmaların yoğun olduğu bir dönemde siyasî olarak İslâm birliğinin temini, gerek Allah'ın adalet ve merhametinin fikrî olarak savunuculuğu ve gerekse haberlerde bildirilen hususlar arasında ilmî olarak bir bütünlük sağlanabilmesi için gayret sarf etmişlerdir. Ümmetin çoğunluğunu teşkil eden Ehl-i Sünnet düşünürleri, azabın inkârcı kullar için ebedi olduğuna ve inkârcıların ateşten çıkamayacakları konusunda ittifak içindedirler. Ehl-i sünnet âlimleri inananların küçük günahlarının affedileceğine, büyük günah işleyen ve günahlarından tövbe edip terk

etme imkânı bulamadan ölen inanlarınsa, ilâhî bağışlanma veya şefaate, bazen azap edilmeden ateşten kurtulacaklarına, bazen de azap edildikten sonra ateşten çıkarılacaklarına kanaat getirmişlerdir.

Kur'an'da çoğu kez cehennemın ebedî bir mekân olduğu bildirilmesine rağmen, tevatür seviyesine ulaşmamış hadislerden yola çıkıp ateş azabına farklı bir nitelik yükleyerek aklî ve ahlâkî bazı değerlendirmelere bulunmak ve ateşten kurtuluş imkânı savunmak oldukça zor görünmektedir. İnsanî düşüncenin nasları anlamda ve aktarmada yanılabilme ihtimaline sahip olduğu için haberî bilgide, mutlak bir doğrudan söz etmek mümkün değildir. Esasen ahiret ile ilgili bilgilerin tecrübî bilgiler olmayıp bütünüyle haberî bilgi bağlamında olması, ilgili hususta kesin bir gerçekliğin belirlenemeyeceğinin bir kanıtı olarak düşünülebilir. Bundan dolayı birey ve toplum açısından cehennem ile ilgili teorik bilgilerin gerçekte ne olduğu değil, pratikte insan davranışlarını nasıl etkilediği üzerinde durulmalıdır.

Haberlerde açıkça bildirildiği gibi cehennem azabı mahiyet itibariyle kötü bir yer olup içinde bulunanların ebedi olarak kalacakları bir mekândır. Allah, cehennemi inkârcılar ve isyankârlar için hazırlamıştır. Cehennemde inananların ve muttakilerin bulunması olanaksızdır. İnsanların devamlı olarak kaçınmaları için uyarıldıkları cehennemın, psikolojik açıdan yerine getirdiği görev, ondan sakınılması gerektiği ve cehennemın iyi insanların yeri olmadığı gerçeğidir. Dolayısıyla cehennem ile inananların herhangi bir şekilde, bir arada bulunmalarının düşünülmesi, aklen ve ahlaken uygun bir durum olarak görünmemektedir.

Cehennemın korkulacak bir yer olmasının en önemli etkeni, azabının hiç bitmeyecek olmasıdır. Ateşten çıkış imkânının varlığına dair kabuller, inkârcılarda küfrün devamına; inanan bireylerde ibadetlerde gevşek davranmaya ve günaha ısrarcı olmaya neden olabilir. Bu durumda ayetlerde ısrarla üzerinde durulan, azabın sakınılması gereken bir akıbet olduğu ikazlarının sonuçları açısından etkinliği azalacaktır. Dolayısıyla cehennem hakkındaki değerlendirmeler, azabının korkutuculuğu ve insan psikolojisi üzerindeki etkinliği açısından bir sorun teşkil etmeyecek tarzda anlaşılması, Kur'ânî söyleme daha uygun olabilir. Bu noktadan hareketle, ateşten çıkış imkânının varlığına dair inancın, sebep olacağı muhtemel endişelerin giderilmesi için yeni bir takım söylemlerin geliştirilmesinde bir sakınca olmaması gerekir. Bu bağlamda insanların ateşten çıkış imkânı konusundaki geleneksel kurtuluş ve sonsuz

azap fikirlerini, bir araya getirebilecek farklı bir açıdan aklî ve naklî bilgilerin yorumlanması mümkün görünmektedir.

Son tahlilde cehennem azabının, ayetlerde bildirilen vasıfları itibariyle, inkârcılar için de isyankârlar için de sonsuz bir ceza olduğu ve ateşten çıkışın mümkün olmadığı fikri ağır basmaktadır. Bu düşünce, hem cehennem azabının niteliği hakkındaki şüpheleri, hem de ateşin sakınılması gereken güçlü bir caydırıcılığı üzerindeki endişeleri ortadan kaldırmaktadır. İsyankârların ebedi bir azap ile cezalandırılması, günahkâr inananların sonsuz bir ateş ile cezalandırılması şeklinde değil, ebedi azap mekânı olan cehenneme hiç girmeyecek olmaları şeklinde algılanmalıdır. Böylece hem mu'tezilî bakış açısının inanan kimselerin ebedi azap ile cezalandırmalarının, hem de Sünnî bakış açısının belirli bir süreliğine de olsa azap ile cezalandırmalarının sebep olacağı açmazlar giderilmiş olacaktır. Yani inananlardan tövbe etmeden ölen büyük günah sahipleri, eğer ilahî bağışlanma veya şefaet ile bağışlanacak bir durumdaysalar, azaba hiç girmeden küçük günah sahiplerinde olduğu gibi mağfiret olunacaklardır. Eğer affedilmeyip haklarında cehennem azabı takdir edilmiş bir durumda iseler, onların iman dairesinden uzaklaşarak fâsık ve münâfık olmuşlardır ki, bu şekildeki kullar için de zaten cehennem azabı ebedidir.

Kendilerine cennet müjdelenen mümtaz şahsiyetler topluluğu olan inananların, süresi, sebebi veya maslahatı ne olursa olsun, inkârcılar ve isyankârlar için hazırlanmış olan ateşe girmeleri dînî, aklî ve adlî açıdan uygun görünmemektedir.

Kaynaklar

- Abdalbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l Müfêhres li'l Elfâzı'l Kur'âni'l Kerîm*. Kâhire: Dâru'l-Hadîs.
- el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed (1416/1995). *el-Fark beyne'l Fırak*. Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (1400). *el-Câmiu's Sahîh*. Thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî vd. Kâhire: el-Matbaatü's-Selefiyye.
- el-Cüveynî, İmâmu'l Haremeyn Abdu'l Melik (1369/1950). *Kitâbu'l İrşâd*. Thk. Muhammed Yusuf Mûsa, Alî Abdulmunîm Abdulhamîd. Bağdat: el-Mektebu'l-Hancî.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebû Dâvud*. Nşr. Muhammed Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif.D

- el-Eş'arî, Ebu'l Hasan Alî b. İsmâil (1369/1950). *Makâlâtu'l İslamiyyîn ve İhtulâfû'l-Musallîn*. Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Kahire: Mektebetü'l-Nehdati'l-Mısıryye.
- el-Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd Diyane*. Beyrut: Dâr İbn Zeydûn.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır (1979). *Hak Dini Kuran Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat.
- el-İsfehânî, Ebû'l Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. El-Fadl b. Muhammed er-Râgıb. *el-Müfredât Elfâzi'l Kur'an*, Thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemseddîn Muhammed b. Ebû Bekr b. Eyyub ez-Zür'î ed-Dimeşkî. *Hâdi'l Ervâh ilâ Bilâdi'l Efrâh*. Kâhire: Mektebetü'l-Mütenebbî.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil ed-Dimeşkî. *Tefsîru'l Kurâni'l Azîm*. Thk. Mustafa Seyyid Muhammed vd. Kahire: Müessesetü'l-Kurtuba.
- el-Kurtûbî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed Ebû Bekr. *el-Câmiu'l-Ahkâmi'l Kur'an ve'l-Mübeyyinü Limâ Tedammenehu mine's Sünne ve Âyi'l-Furkân*. Thk. Abdullah İbn Abdulmuhsîn et-Türkî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. Thk. Muhammed Nâsıruddîn el-Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Maârif.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed. *Lisânu'l Arab*, Nşr. Abdullah Ali El-Kebîr vd. Kahire: Dâru'l-Maârif.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Kitâbu't-Tevhid*. Thk. Fethullah Huleyf. İskenderiye: Dâru'l-Câmiatu'l-Mısıryye.
- MEB, Komisyon (1995). Örnekleriyle Türkçe Sözlük. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Müslim, Ebû'l Hüseyin b. Haccâc (1426). *Sahîhu Muslim*. Thk. Muhammed Fâriyâbî. Riyâd: Dâr Tayyibe.
- en-Nesefî, Ebu'l Muîn Meymûn b. Muhammed (1421/2000). *Bahru'l Kelâm fî İlmi't Tevhîd*. Thk. Veliyyüddîn Muhammed Sâlih el-Farfûr. Dimeşk: Mektebetu Daru'l-Farfûr.
- er-Râzî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer Fahreddîn. *Mefâtihu'l-Gayb (Tefsîru'l-Kebîr)* Dâru'l-Fikr. es-Sâbûnî, Nûreddîn Ahmed b. Mahmûd (1969). *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*. Thk. Fethullâh Huleyf. İskenderiye: Dâru'l-Maârif Bimısır.
- - eş-Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed (1414/1993). *el-Milel ve'n Nihâl*, Thk. Emîr Alî Mühennâ vd. Beyrut: Dâru'l Ma'rife.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (1422/2001). *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, Thk. Abdullah İbn Abdulmuhsîn et-Türkî. Kâhire: Hicr.
- et-Taftazânî, Mesud b. Ömer Sa'duddîn (1408/1988). *Şerhu'l Akâidi'n-Nesefî*, Thk. Ahmed Hicâzî es-Sakâ. Kâhire: Mektebetü'l-Külliyetü'l-Ezheriyye.
- Topaloğlu, Bekir (2010). "İlyas Çelebi". *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İsam Yay.

- TDK, Komisyon (1998). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TDV, Komisyon (1988). *İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- et-Tirmîzî, Muhammed b. İsâ b. Serve. *Sünenü't-Tirmîzî*. Thk. Muhammed Nâsıruddîn el-Elbânî. Rıyâd: Mektebetü'l-Me'ârif.
- Yüksel, Emrullah (2011). *SistematiK Kelâm*. İstanbul: İz Yay.
- ez-Zemahşerî, Cârullah Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer (1418/1998). *el-Keşşâf an Hakâik Gavâmidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*. Thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd vd. Kâhire: Mektebetü'l-Ubeykân.